

Բ. Լ. ԶՈՒԳԱՍՉՅԱՆ

«ՊԱՐԶԱՏՈՒՄԱՐԻ» ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԸ

(Նմանահանության պատրաստման առիթով)

Հայերեն առաջին տպագիր գրքերը վաղուց են մատենագիտական հազվագյուտ նմուշներ դարձել: Գեոևա հայկական տպագրության 400-ամյա հոբելյանի տոնակատարության նախապատրաստման օրերին, 1912 թ., երբ հայ տպագիր երախայրիքների հարցերը աշխուժորեն քննարկվում էին մեր բանասիրության մեջ, արդեն իսկ կարևոր էր համարվում այդ գրքերի նմանահանությունները հրատարակելու խնդիրը: «Հոբելյանի առիթով ցանկալի է ունենալ անդրանիկ հայ տպագրության՝ Պարզատումարի ամբողջական լուսատիպ հրատարակությունը (նմանահանությունը)», — գրել է մեծանուն հայագետ Ստեփանոս Մալխասյանցը¹: Իսկ գործի իրականացումը նա Վիեննայի Մխիթարյանների պարտականությունն էր համարում, որովհետև այդ գրքերից մի քանիսը պահվում էին նրանց մոտ²: Սակայն վրա հասած համաշխարհային առաջին պատերազմը՝ մեր ժողովրդի համար իր աղետալի հետևանքներով, խափանեց այս և բազում այլ ազգաշեն ծրագրեր:

Հայագիտության ժամանակակից վերելքը այժմեական են դարձրել մեր գրավոր և տպագիր եզակի հուշարձանների նմանահանությունների հրատարակումը: 1974 թ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի նախաձեռնությամբ Գ. Կյուլպենկյան հաստատությունը Վենետիկի Մխիթարյանների տպարանում իրականացրեց հայերեն առաջին տպագիր գրքերից երկուսի՝ «Ուրբաթագրքի» և «Տաղարանի» նմանահանությունների հրատարակումը³, իսկ շուտով «Հայաստանի գրքասերների ընկերության» կողմից հրատարակի վրա կդրվի նաև «Պարզատումարի» նմանահանությունը:

Հայերեն հնագույն տպագիր գրքերը հայագիտության մեջ ուշադրության առարկա դարձան անցյալ դարի 60-ական թվականներից, երբ 1865 թ. Ղևոնդ Ալիշանը առաջին անգամ մատնանշեց Աբգար Գալիի Եվդոկիացու հրատարակած «Մաղմուսարանից» (1565 թ.) ավելի վաղ տպագրված «Աղթարքի» առկայությունը⁴: Այնուհետև 80—90-ական թվականներին անվանի բանասերներ Գ. Զարբհանալյանի, Գ. Գովրիկյանի, Ա. Տիրոյանցի, Գ. Գալիմբյարյանի, Ա. Խապալանի և Տ. Պալյանի⁵ ջանքերով նորանոր տեղեկություններ հրատարակվե-

1 «Մշակ», 1912, № 38:

2 «Մշակ», 1912, № 57:

3 Ուրբաթագրքի և Տաղարանի նմանահանություն հայերեն առաջին տպագիր գրքերի (1512—1513): Առաջարկեց Բ. Զուգասյանի, Վենետիկ, 1974:

4 «Բազմավեպ», 1865, էջ 214:

5 Գ. Զարբհանալյան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 20, 300: Գ. Գովրիկյան, Հայ տպագրության ամենահին երախայրիքը, «Հանդես ամսօրնայ», 1899, էջ 209—212: Ա. Տիրոյան, Առաջին դար հայկական տպագրության, «Բազմավեպ», 1890, էջ 90—104:

ցին ևս շորս հայերեն տպագիր երախայրիքների վերաբերյալ, սահմանելով նրանց տպագրության հետևյալ կարգը՝ Պարզատումար, Պատարագառետ, Ուրարագիրք, Տաղաբան, Աղբարք:

Հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանի առիթով 1912—1913 թթ. փորձեր կատարվեցին (Լեո, Ստ. Մալխասյանց, Ն. Ակինյան, Թեոդիկ, Ց. Մակլեր, Գ. Գալեմբյարյան և այլք) ճշգրտելու արդեն իսկ հայտնի այդ գրքերի տպագրության ժամանակը, վայրը, տպագրիչի ինքնությունն ու տպարանը, տպագրության հերթականությունը, ինչպես նաև դրանց արտաքին ձևավորման հարցերը: Շատ ավելի ուշ, 1946 թ., այս նույն խնդիրներին ամփոփ կերպով անդրադարձել է նաև Գարեգին Լեոնյանը իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշխատության մեջ:

«Պարզատումարը» առաջին անգամ հայտնաբերվել է 1875 թ. Կարինում և ուղարկվել է Վիեննա, Մխիթարյան միաբանության գրադարանին⁶: «Պարզատումարի» մասին բնդարձակ հաղորդումով 1889 թ. «Հանդէս ամսօրեայում» հանդես է եկել Գ. Գովրիկյանը՝ նրա տպագրության տարին որոշելով 1512 թվականը և այն համարելով հայկական տպագրության առաջնեկը: Գովրիկյանը իր եզրակացության համար հիմք էր բնդունել գրքի սկզբում գտնվող հայկական 961 թվականը (961 + 551 = 1512), որը 35 տարիների պարզատումարի առաջին տարին էր. «զօրաւոր կռուան մըն է այս 961 թվականը,—գրում է հետագոտողը,—որով կրնանք քանի մը քալ առնուլ և հետևութեանց հասնիլ... մատեանը տպուած է կամ այն տարին, զոր կը ցուցընէ թուականը, այսինքն՝ 961 = 1512 և կամ քանի մը ամիս և գուցե նոյն իսկ տարի մը յառաջ սկսած է, որպէս զի նշանակած 961 տարւոյն համար տոմարը պատրաստ ու գործածելի ըլլա»⁷:

«Պարզատումարի» տպագրության Գովրիկյանի առաջարկած 1512 տարեթիվը 22 տարի հետո կասկածի տակ վերցրեց Ստ. Մալխասյանցը և տոմարական մանրամասն հաշվարկներով եզրակացրեց, որ «Պարզատումարի» տպագրության ամենահավանական թվականը 1513-ն է: Խնդիրը այն է, գրել է խոհուն գիտնականը, որ «մեր հին գրքերում հայոց տոմարը հաշվում էին մեծ շարժական տոմարով և ոչ թե անշարժ կամ Սարկավագագիր տոմարով»⁸ և փրկչական թվականը ստանալու համար ավելացնում էին 552 թիվը և ոչ թե 551, ինչպես վարվել էր Գովրիկյանը: Մալխասյանցը իր հաշվումները կատարել էր «Պարզատումարի» մասին մամուլում եղած հաղորդումների հիման վրա՝ առանց ձեռքի տակ ունենալու գիրքը ամբողջությամբ:

Շուրջ մեկ տարի անց, 1913 թ., Մալխասյանցի հաշվարկները հաստատվեցին Գ. Գալեմբյարյանի շահեկան ուսումնասիրությամբ⁹: Պարզվեց, որ «Պարզատումարի» մեջ պահպանված է արարչության և հայկական թվականների օգնությամբ փրկչական թվականը որոշելու մի բանաձև, որը սպրդել էր Գովրիկյանի ուշադրությունից: Ահա այդ բանաձևի այն հատվածը, որ վկայակոչել է Գ. Գա-

Հ. Գ. Գ. [Գ. Գալեմբյարյան], Հայ տպագրութեան երախայրիք մ'ալ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, էջ 161—163: Տ. Պալյան, Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 357—363:

6 Տե՛ս Գ. Գալեմբյարյան, 1513-ի Հայ տպագրին գիտին պատմականը և նոր լուսարանութիւններ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, էջ 711:

7 «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, էջ 210:

8 «Մշակ», 1912, № 57:

9 «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, էջ 709—718:

լեմբյարյանը. «Եթէ կամիցիս իմանալ զամս... ի Քրիստոսի ծնընդենէն մինչև ի մեզ. կալ հինգ հարիւր և յիսուն և երկու և զհայթուական ի վերայ բեր և այն է»¹⁰. Գ. Գալեմբյարյանը այս բանաձևը կիրառելով գրքի սկզբում գտնվող տոնացույցի առաջին տարվա նկատմամբ, գալիս է այն եզրակացութեան, որ «Պարզատումարի» տպագրութեան տարին 1513-ն է: Եզրակացութեանը այնքան ակնբախ ու ճշգրիտ է եղել, որ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանութեանը աններեր ընդունել է առաջարկված թվականը որպէս «Պարզատումարի» տպագրութեան թվական և այդ հաշվով էլ 1913-ին տոնել է հայ տպագրութեան 400-ամյակը¹⁰:

Հայտնի է, որ հայերեն առաջին տպագիր գրքերից միայն «Պատարագատետրը» որոշակի հիշատակարան ունի, որտեղ նշված են ժամանակը՝ ԶԿԲ = 962 թ., վայրը՝ Վենեթ (= Վենետիկ) և տպագրողի անունը՝ Հակոբ, որ իրեն համեստորեն «մեղապարտ» է կոչում: «Պատարագատետրը» 1894 թ. մանրամասն նկարագրող Տ. Պալյանը հայոց ԶԿԲ թվականը մեր թվականութեան վերածելու համար նախորդ ուսումնասիրողների նման առաջնորդվել է հայկական անշարժ տոմարով և ստացել է 1513 թվականը ($962 + 551 = 1513$): Գ. Գալեմբյարյանը իր վերոհիշյալ ուսումնասիրութեան մեջ, հիմք ընդունելով «Պարզատումարի» բանաձևը, ճշգրտել է նաև «Պատարագատետրի» տպագրութեան ժամանակը¹¹. Եթե «Պարզատումարի» դեպքում փրկչական թվականը որոշելու համար հայկական թվականութեան վրա առաջարկվում է ավելացնել 552, ապա «Պատարագատետրի» դեպքում ևս ԶԿԲ = 962 թվականի վրա պետք է ավելացնել 552, այլ կերպ՝ $962 + 552 = 1514$:

Գ. Գալեմբյարյանի հիմնավորված, պարզ ու շիտակ հաշվարկները, որ հրապարակվել էին համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրեին «Հանդէս ամսօրեայի» 1913 թ. դեկտեմբերի համարում, բնականաբար անմիջական արձագանքներ չունեցան մեր ժողովրդին պատուհասած ծանր աղետների տարիներին, իսկ հետագա ուսումնասիրողներն էլ սովորույթի ուժով շարունակեցին 1512-թ. համարել «Պարզատումարի» և 1513-ը «Պատարագատետրի» տպագրութեան թվականները և խորամուխ շեղան Գալեմբյարյանի հաշվարկումների մեջ: Անգամ 1963 թ. լույս տեսած «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակում» «Պարզատումարի» տպագրութեան տարին 1512-ն է համարված¹²: Ավելին, մատենագետ Ա. Բարյանը 1980 թ. ետ է վերագառնում անցյալ դարի 90-ական թվականները և կրկնում է Գ. Գովրիկյանի վաղուց սրբազրված տեսակետը՝ հայտարարելով, որ ինքը «համակիր է... ընդունել գրականութեան մեջ արդեն որպէս հաստատուն ավանդույթ դարձած հայ առաջին տպագիր գրքի՝ «Պարզատումարի» թվականը՝ 1512 թիվը»¹³:

Հայ տպագրութեան 450-ամյակի առթիվ 1963—64 թվականներին հետաքրքիր հոգվածներով հանդես եկավ բանասեր-մատենագետ Ռաֆայել Իշխանյանը, որը իր հետազոտութեանների ընթացքում քննութեան առնելով հայերեն հնագույն տպագիր գրքերի էջախորհարային ժապավենաձև ճակատազարդերի տեսակները, գործածութեան հաջորդականութեանը և մաշվածութեան աստիճանը,

10 Ա. Մառտիկյան, Համազգային մեծ յորելիանը, «Հանդէս ամսօրեայ» 1913, էջ 705—708:

11 «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, էջ 713:

12 «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ» (1512—1800), Ե., 1963, էջ 3:

13 Ա. Բարյան, Ո՞րն է վերջապես հայ առաջին տպագիր գիրքը, «Գրքերի աշխարհ» ամսաթերթ, 1980, № 3:

հանգեց այն ընդունելի եզրակացության, որ «Ուրբաթագիրքն» է եղել հայերեն առաջին տպագիր գիրքը և տպագրված է 1512 թ.¹⁴ Պարզատումարի» տպագրության «ամենահավանական» տարին Ռ. Իշխանյանը 1977 թ. հրատարակած իր արժեքավոր աշխատության՝ «Հայ գրքի պատմություն» առաջին հատորում համարում է 1513 թվականը, միաժամանակ հարց է դնում, թե «Արդյո՞ք իրավացի էին նրանք (Ստ. Մալխասյանց, Գ. Գալեմբյարյան) ովքեր տոմարացույցի 961 թվականը արդի թվականության 1513 էին համարում»¹⁵:

«Պարզատումարի» սկզբում հիշատակված հայոց ՋԿԱ. (961) թվականը մեր թվականության 1513 թ. համարելու օգտին խոսող մի այլ կովան ևս կա, որ պահպանվել է «Պարզատումարի» խնդրո առարկա տոմարական բանաձևի սկզբի մասում, բայց, ըստ երևույթին վերծանման որոշ դժվարության պատճառով, դուրս է մնացել Գ. Գալեմբյարյանի վերոհիշյալ ուսումնասիրությունից և հետագա հետազոտողների ուշադրությունից:

Ահա այդ կարևոր բանաձևը ամբողջությամբ:

«Եթէ կամիցես իմանալ դամս ի սկզբանէ արարածոց մինչև ուր ես, կալ ր. և ջ. հգ. և դհայ թուական ի վերայ բեր և այն է: Եւ ի Ք [քրիստոս] ի ծննդենէն մինչև ի մեզ. կալ հինգ հարիւր և յիսուն ւ երկու և դհայ թուական ի վերայ բեր և այն է» (է պրակ, էջ 7—8):

Ըստ էսայան կամ հինգհարյուրյակի՝ արարելությունից մինչև հայկական թվականության սկիզբը ընկած ժամանակաշրջանը $ԲՁԶԶ = 5976$ տարի է, կամ, ինչպես Հովհաննես Իմաստասերն է գրում, «յԱզամայ մինչև հայ թուական... Ըստ Շ. եկին թուականին ԲՁԶԶ»¹⁶: Իսկ երբ սրան ավելացնում ենք «հայ թուականը», որ ավյալ դեպքում գրքի սկզբում տեղադրված տոնացույցի առաջին տարին է՝ 961, ստացվում է ժամանակի փրկչական թվականը, այլ կերպ՝ $5976 + 961 = 6937$, որից դուրս բերելով արարելության էսայան թվականը մինչև մեր թվականության սկիզբը ($5420 + 4^3 = 5424$), ստանում ենք 1513 թ. ($6937 - 5424 = 1513$): Մի թիվ, որ համընկնում է հիշատակագրության երկրորդ հատվածի Գալեմբյարյանի հաշվարկին՝ $961 + 552 = 1513$:

Փրկչական թվականը որոշելու այս բանաձևերը հանդիպում են Հովհաննես Մարկավագի (Իմաստասերի) (XI—XII դդ.) տոմարական աշխատություններում («Եթէ կամիցես դիտել ի ծննդենէ Քրիստոսի մինչև ուր ես՝ Եթէ բանի ամ է, կալ ՇԼԲ (552), դհայ թուականն ի վերայ բեր և այն է»): Մատենադարան, ձեռ.

14 Ռ. Իշխանյան, Ո՞րն է առաջին հայ տպագիր գիրքը, «Գրական թերթ», մայիսի 31: Նույնի՝ նորը հայ հնագույն տպագրությունների վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենադարանի» հ. 7: 1964, էջ 275—295: Նույնի՝ Հայ հնագույն տպագրությունների ժամանակագրության հարցի շուրջ: Անդ, հ. 8, 1967, էջ 183—188:

15 Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1977, էջ 47, 158:

16 Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ե., 1956, էջ 224:

* Այս հավելյալ 4 տարիները Հովհաննես Իմաստասերը համարում է Ազամից հետո անցած հարյուրամյակներում նահանջ տարիներից զոչացած 4 տարին. «...ժողովին աուրբն նահանջականի 346 (365) ի յամաց ՌՆԿ-ից (1460-ից) և անցանէ շարժմունս եղանակացոյ ի միւս ամն միով թուով և ժողովին ի թուականացո՞ որ յելիցն Ազամայ ի դրախանն աուրբ իրրե շորից ամաց սակաւ ինչ կամ նուազ կամ աւելի մինչև ի զիր մատենիդ» (Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 262: Տոմարական այս մի բանի տարիների տարբերությունը նկատել է Մ. Զամչյանը (տե՛ս Պատմություն հայոց, հ. Գ. Վենետիկ, 1786, ժամանակագրություն, էջ 6): Այս 4 տարիների փաստի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց երիտասարդ տոմարագետ Զուլե-տա էյնաթյանը:

1999, էջ 22ա, «Եթէ կամիցես գիտել... կալ ՐՁՁԶ (5976), գհայ թուականն ի վերայ բեր...» Մատենադարան, ձեռ. 1973, էջ 6ա)¹⁷: «Պարզատումարի» և Հովհաննես Սարկավազի այս բանաձևերի զուգադրումը, ինչպես և գրքի սկզբում տեղադրված 35 (Ա-Փ) յոթներակներով տոնացույցը, վերագիրը և լուսնի ծնունդը որոշելու կարգերի հիշատակումը խորհել են տալիս, որ ի դեմս Հակոբ տպագրիչի մենք ունենք հայկական տոմարին քաջագիտակ մի անձնավորություն, որ անսպասման առաջնորդվել է իր տպագրած գրքերում առկա բանաձևերով, հետևաբար դրանց մեջ հիշատակելով հայոց 961 և 962 թվականները, անսպասման նկատի է ունեցել մեր թվականության 1513 և 1514 թվականները, որովհետև ապրելով ու աշխատելով Վենետիկում, նա չէր կարող շփոթել իր միջավայրում գործող փրկչական թվականը:

Կատարված այս հաշվարկումներից հետո, նկատի առնելով նաև Ռ. Իշխանյանի առաջարկած ճակատագրողների մաշվածության աստիճանը, հայերեն առաջին տպագիր գրքերի (ներառյալ նաև «Ուրբաթագրքի» մեջ որպես առանձին ԳԳ սրակ տեղադրված «Վասն զանի» հատվածը) տպագրության հերթականությունը պայմանականորեն պիտի սահմանել հետևյալ կերպ.

1. Ուրբաթագիրք [1512], 2. Պարզատումար (1513), 3. Պատարագատետր (1514), 4. Աղթարք, 5. Տաղարան¹⁸:

Այս կարգը «սպասմանական» ենք անվանում, որովհետև ամբողջովին չի կրկնում Ռ. Իշխանյանի առաջարկած եղանակով մեր հնագույն տպագիր գրքերի տպագրության հերթականությունը, բայց և միաժամանակ չի հակասում դրան, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ հնում փոքր տպարաններում հաճախ մի երկու գիրք միասին են շարվում և ըստ շարված պրակների պատրաստվածության աստիճանի են տպագրվում, իսկ դրանց դարգագրերն ու ճակատագրողները, սահմանափակ քանակության պատճառով, մի պրակից տեղափոխվում են մյուսի վրա: Հակոբ Մեղապարտի դեպքում ևս այս ձևը կարող էր կիրառված լինել, հատկապես եթե չբացառենք այն իրողությունը, որ Հակոբը կարող էր մեկ-երկու գրաշար-տպագրիչ գործընկերներ կամ աշխատակիցներ ունենալ և յուրաքանչյուրը մեկ գրքի վրա կաշխատեր:

Մեր այս ենթադրությունը ավելի համոզիչ է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում «Պատարագատետրի» հիշատակարանը, որտեղ ասված է՝ «Գրեցաւ սուրբ տառս... ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին»: Բանասիրության մեջ այս զբեցաւ արտահայտությունը առաջարկում են տպագրեցաւ հասկանալ: Չբացառելով հանդերձ այս բացատրությունը, կարծում ենք զբեցաւ-ը կարելի է նաև ուղղակի ընկալել, այն առումով, որ Հակոբին՝ որպես դարգացած ու գրագետ անձնավորության, գիտենք որպես գրիչ ու խմբագիր, մեկը, որ տպագրվելիք առաջին գրքերի բնագրերը ընտրել և ընդօրինակել է ձեռագիր մատյաններից - և իր գլխավորությամբ տպագրել է տվել գործընկերներին կամ աշխատակիցներին, որով Հա-

17 Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ե. 1956, էջ 201, 207:

18 Գրքագիտության պատմության մեջ մինչև վերջերս հայ առաջին տպագիր գրքերի շարքում վերապահությամբ հիշատակվում էր և մի «Սաղմոսարան», որ իբր ժամանակին Սերաստիայում տեսել էր Կարապետ Դարբիկյանը (տե՛ս «Հայ բժշկության շուրջ» նրա հոդվածը, «Բիզանդոլոգիան», 1906, № 2963), սակայն, ինչպես պարզել է բեյրութարենակ մատենագետ Արտաշես Տեր-Խաչատրյանը («Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Ա տարի, 1980, էջ 314), և Դարբիկյանը հետագայում ճշգրտել է իր հաղորդումը այն առումով, որ իր տեսած հաստիպը Թրգոսը Դպրի «Սաղմոսարանն» է եղել (տե՛ս, ԹՎՊԿ, Ամենուն տարեցույց, Պոլիս, 1915, էջ 24):

կորը ոչ միայն հայկական տպագրության, այլև հրատարակչական գործի նախա-
կարապետն է դառնում:

Նման աշխատածևի արդյունքը կարող էր լինել այն, որ գրքերից մի քանի-
սի տպագրությունը կավարտվեր միաժամանակ: Սա են վկայում հակորյան հրա-
տարակութունների մեծ մասի համատեղ կազմված լինելու իրողությունը, որ
այնքան դիպուկ նկատել է Ռ. Իշխանյանը¹⁹: Եվ հիրավի, դեռևս իրենց նախնա-
կան կազմերով պահպանված հայերեն առաջին տպագիր գրքերի մեզ ծանոթ
հետևյալ օրինակները կազմված են միասին. այսպես՝

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝

Տաղարան և Ուրբաթագիրք—հնատիպ N N 644, 656

Պարզատումար և Աղբարք—հնատիպ N N 640, 665

Ուրբաթագիրք և Պարզատումար—Հնատիպ N N 1632, 1633

Երևանի Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանում՝

Պարզատումար և Ուրբաթագիրք—հնատիպ N 3623

Հայաստանի պատմության թանգարանում՝

Ուրբաթագիրք, Տաղարան և Պարզատումար—հնատիպ N 463

Կեսարիայում՝ Տ. Պալյանի տեսած օրինակները²⁰:

Պատարագառետ, Ուրբաթագիրք և Տաղարան

Օբսիդրդի Բողեջյան գրադարանում՝ Վ. Ներսիսյանի տեսած օրինակները²¹

Աղբարք և Պարզատումար—N N 3365(1) և 3365 (2)

Հակորյան գրքերը տպագրությունից հետո միաժամանակ կազմվելու փաս-
տարկ են նաև տպագրական ամենավերջին միավոր «Վասն գանի»-ի պրակը
առաջին տպագրություն համարվող «Ուրբաթագրքի» մեջ մերթ Գ և մերթ Զ
պրակներից հետո տեղադրված լինելու հանգամանքը²² և Օբսիդրդի Բողեջյան
գրադարանի «Աղթարքի» Գ և Ե պրակների միջև «Տաղարանի» Զ մամուլի սխալ
տեղադրումը²³:

Գրքագիտության պատմության համար նվազ հետաքրքրություն չեն ներ-
կայացնում հայերեն առաջին տպագիր գրքերի կազմերը, որոնք ցարդ քստ էու-
թյան քննության շնն անվել: Գրանց՝ մեզ հասանելի հայաստանյան օրինակնե-
րից մի քանիսը պահպանել են սկզբնական վիճակը, որոնց քննությունը նույնպես
նպաստում է համոզվելու, որ հակորյան հրատարակությունները կազմվել և
հրատարակ են հանվել դրանց բոլորի տպագրությունից հետո, ամենայն հավա-
նականությամբ 1513—1515 թվականներին:

Մաշտոցյան մատենադարանի համատեղ կազմված «Տաղարանի» և «Ուր-
բաթագրքի» (N N 644, 656) և Հայաստանի պատմության թանգարանի նույն-
պես համատեղ կազմված «Ուրբաթագրքի», «Տաղարանի» և «Պարզատումարի»
(N 463) կաշեպատ տախտակի կազմերը դրոշմված են միևնույն զարդերով՝
վարդակներ, կրկնագիծ ձվաձև և միագիծ կլոր շրջանակներ, որոնք մի դեպքում

¹⁹ Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, էջ 162:

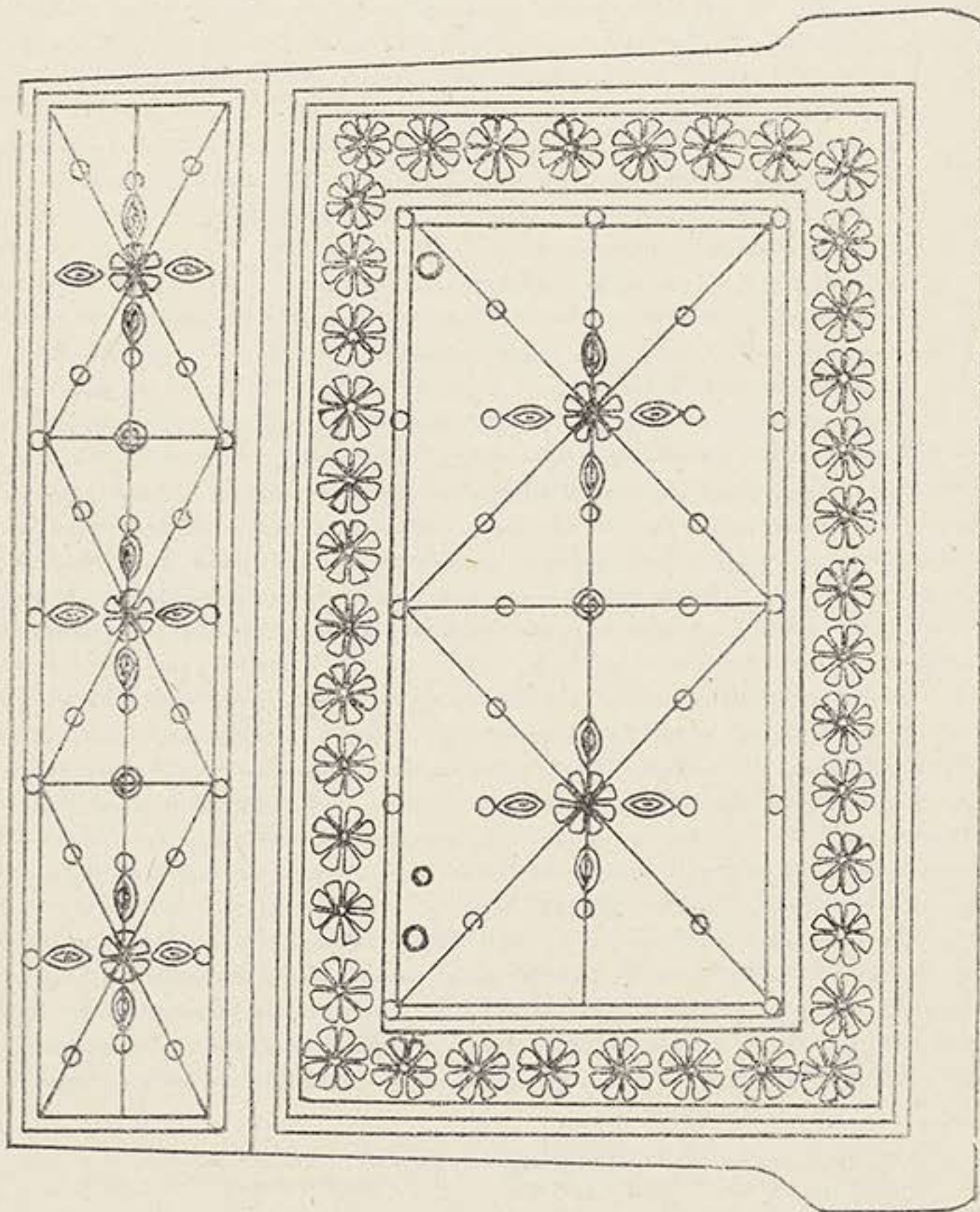
²⁰ «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 357:

²¹ Vrej Nersissian, Catalogue of Early Armenian books, 1512—1850, London 1930
p. 47.

²² Գ. Գալմեկյան, նշվ. հոդվածը, «Հանդէս ամսօրեայ» 1913, էջ 71, Ռ. Իշխանյան,
նշվ. աշխ., էջ 142, «Ուրբաթագիրք և Տաղարան» (նմանահանություն): Երկու խոսք, էջ ԺԷ-ԺԸ.

²³ Vrej Nersissian, ննդ.

(Մատենադարանի օրինակ) երկրաչափական խիստ դասավորութեամբ տեղադրւած են եռագիծ կրկնակի շրջանակի մեջ (նկ. 1), իսկ մյուս դեպքում (Պատմութեան թանգարանի օրինակ) երկգիծ կրկնակի շրջանակի մեջ՝ անկանոն դասավորութեամբ (նկ. 2). Մատենադարանի օրինակը ունի նաև բացվածքի բերանակալ նույն դրոշմադարդերով, իսկ պատմութեան թանգարանի օրինակի բերանակալը կտրված է²⁴:

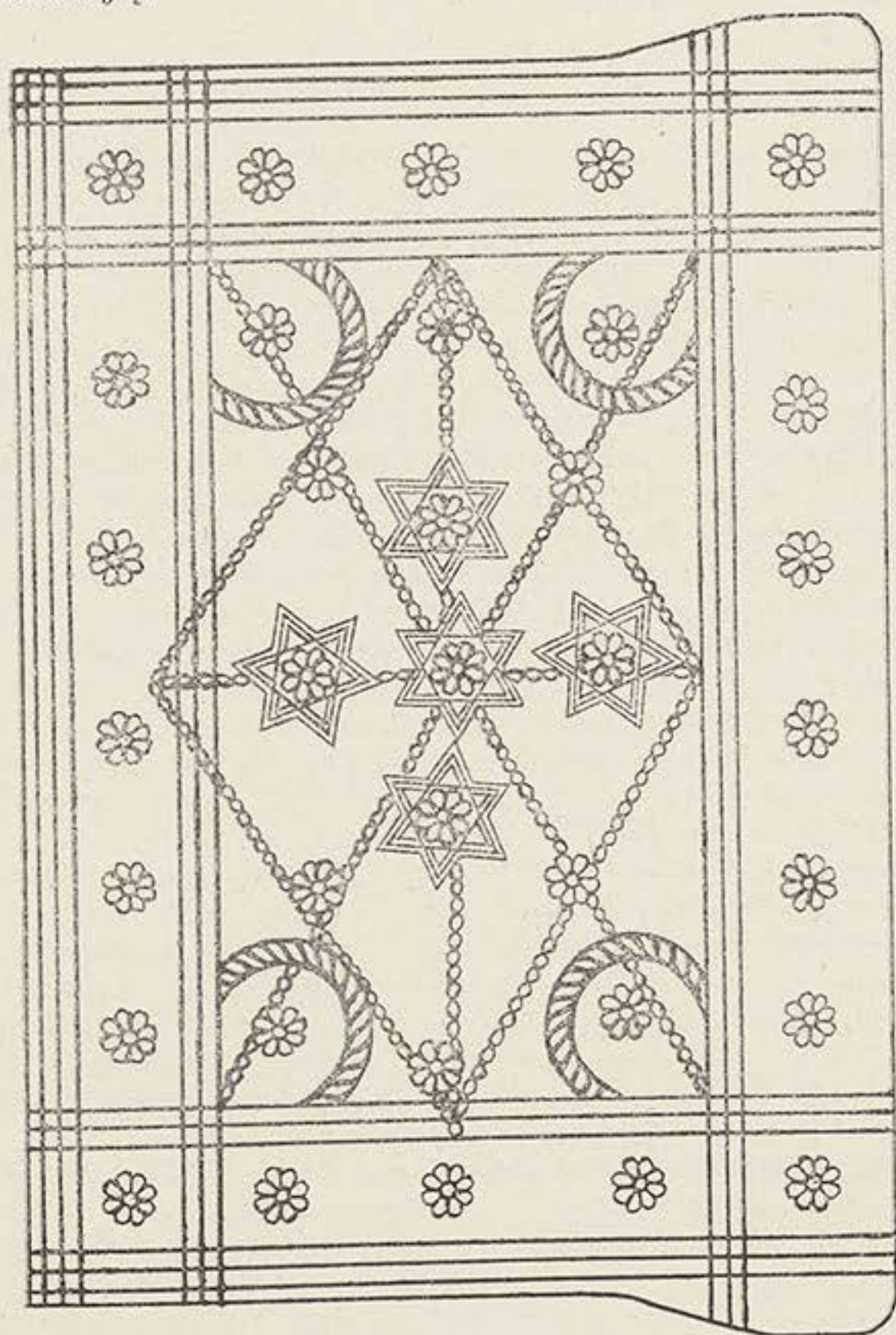

Նկ. 1.

²⁴ Կապմերի դրոշմադարդերը վերականգնել է Մատենադարանի աշխատակից, նկարչուհի Կլիթ Ամիրջանյանը:

Մաշտոցյան մատենադարանի համատեղ կազմված «Ուրբաթագրքի» և «Պարզատումարի» (№ № 1632 և 1633) կազմը նույնպես սկզբնական է, բայց եռագիծ շրջանակների մեջ խաչաձև դրոշմված են վեցթևանի աստղազարդեր, ինչպես նաև վարդակներ:

Կազմերը ունեցել են կաշվե ամրակներ, որոնց միայն փայտե մեխերի անցքերն են մնացել:

Նկ.2

Ուշադրության են արժանի Մատենադարանի և Պատմության թանգարանի վերահիշյալ կազմերի աստառը, որ նույնորակ հաստ թելով գործված մուգ կա-

պուշտ կտալ է, ինչպես նաև կոնակի վերևի ու ներքևի եզրաքուղերը, որոնք գործված են սպիտակ ու կարմիր թելերով: Նման եզրաքուղեր ունեն Մատենադարանի № № 1632 և 1632 համատեղ կազմված և Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի № 3623 գրքերի կազմերը: Վերջինիս կազմը շնայած սկրզրնական է, բայց զուրկ է դրոշմազարդերից, վերանորոգվել է հետադաշում և ունի մագաղաթյա պահպանակներ (թերևս ժ կամ ժԱ դարերի, մասն Ղուկասի ավետարանի):

* * *

«Պարզատումարը» իր բովանդակությամբ միջնադարյան մարդուն հետաքրքրող, գործնական նշանակություն ունեցող, երբեմն նաև սնոտապաշտության հետ առնչվող աշխարհիկ բնույթի նյութերի մի ժողովածու է, որ իր խորագիրը ստացել է գրքի սկզբում տեղադրված տոնացույցի անունով:

Ժողովածուի մեջ ընդգրկված են հետևյալ նյութերը.

1. Տարվա տաճոտերների աղյուսակ:

2. «Պարզատումար».— Հայոց եկեղեցու, ինչպես նաև մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների տոները ժամանակային առումով շարժական բնույթ են ունեցել և դարերի ընթացքում օրացույցի կատարելագործման հետ մեկտեղ մի քանի անգամ բարեփոխումների են ենթարկվել: Տոմարական բարդ հաշվարկումները, որոնք աստղաբաշխական ճշգրիտ գիտելիքներ են պահանջել, միշտ չէ, որ հասանելի են եղել եկեղեցու, մասնավորաբար նրա ստորին դասի սպասավորներին, ուստի դեռևս վաղ ժամանակներից սկսած եկեղեցական տոների ու միջոց ուտիքների (եկեղեցական կարգով սահմանված պահքից ազատ օրերի) համար կազմվել են տոնացույցի պարզ և համառոտ ձևանարկներ, որոնք կոչվել են պարզատումար (պարզատումար): Հայկական ձևադիր մատյաններում երկու ձևի պարզատումարներ են հանդիպում՝ աղյուսակային և պարզ արձակ շարադրանքով: Հակոբ Մեղապարտը օգտագործել է վերջին ձևը՝ տալով 35 տարիների տոնացույց՝ սկսած հայոց 961 թվականից:

3. Տարվա ամսանուններն ու նրանց օրերի թիվը, լուսնի ծնունդի, ինչպես և տարվա վերադրի որոշման բանաձևեր:

4. «Յաղագս ամսաց և երկնից».— Այս բաժնում երկնային մարմինների ժողովրդական դարավոր դիտարկումների փորձի հիման վրա տրված են եղանակի փոփոխությունների կանխատեսումները, մի բան, որ շափաղանց կարևոր էր հիմնականում գյուղատնտեսությամբ զբաղվող հայրենի երկրի ժողովրդի, ինչպես նաև Արևելք-Արևմուտք համաշխարհային տարանցիկ ճանապարհների վրա ուղևորությունների մեջ գտնվող հայ վաճառականության համար:

5. «Թէ կամիս իմանալ զձմեռն թէ դժար զայ, թէ ոչ».— Տոմարական հաշիվներով կանխագուշակումներ են առաջարկվում խիստ և թույլ ձմեռվա մասին:

6. «Մերոյն Կիրզի հայրապետին ասացեալ է վասն կաղանդաց».— Ըստ տարվա առաջին օրվա տոմարական զուգադիպության կանխագուշակումներ են արվում ողջ տարվա վիճակի, եղանակի, բերքատվության, հիվանդությունների և տեղի ունենալիք սպասելիքների մասին:

7. «Ումեմն իմաստասիրի ասեալ յաղագս լուսնին ամուրցն, որ գերագն յայտնէ».— Տարբեր բնույթի աշխատանքներ կատարելու՝ տան հիմք դրելու, ցանկելու, ճանապարհ ելնելու, հիվանդին բուժելու, երեխայի ծննդյան համար նըշ-

վում են լուսնային ամսի յուրաքանչյուր օրվա նշանկութունը, ինչպես նաև երազների կատարման ժամկետները:

8. «Տղայի ծննդեան, վասն տղայի է ատուն...».—Երեխայի ծննդյան օրվա անունով կանխագուշակվում են նրա բնավորության գծերը, կյանքի տևողութունը:

9. «Նշանացոյց».—Տյառնընդառաջի տոնի 4-րդ օրվա եղանակի և աստղերի ցուրթի հիման վրա կանխագուշակումներ են առաջարկվում ողջ տարվա վիճակի մասին:

10. «Յաղագս շարժմանց».—Տարվա տարրեր ժամանակներում տեղի ունեցող երկրաշարժերով կանխատեսումներ են արվում ողջ տարվա ընթացքում տեղի ունենալիք դեպքերի մասին:

11. [Տումարագիտական բանաձև] .—«Եթէ կամիցես իմանալ զամս ի սկզբանէ արարածոց մինչև ուր ես՝ կալ ր. և ջ.հ.դ. և զհայ թուական ի վերայ բեր և այն է: Եւ ի Ք[րիստոս]ի ծնընդենէն մինչև ի մեզ՝ կալ հինգ հարիւր և յիսուն և երկու և զհայ թուական ի վերայ բեր և այն է»:

12. «Վասն լուսնի, որ բակ առնու».—Լուսնի շուրջ երբեմն գոյացող ծրածանագույն շրջանաձևի հիման վրա տարվա վիճակի մասին կանխատեսումներ են առաջարկվում:

13. «Մարմնախաղաց».—Մարմնի տարրեր մասերի շարժումների՝ խաղերի հիման վրա կանխատեսումներ են արվում մարդու հետ առաջիկայում տեղի ունենալիք դեպքերի համար:

«Պարզատումարի» տպագրական արվեստը նույնն է, ինչ Հակոբ Մեղապարտի մյուս չորս գրքերինը. տառատեսակը բոլորագիր է, տպագրությունը երկգույն, բնագրերը սև, վերնագրերը և պարբերությունների սկզբնատառերը կարմիր, էջի շարվածքի շափսերը՝ 6,5×13 սմ, կազմի շափսերը՝ 9,5×14,5 սմ, պրակները՝ 8 (Ա-է՝ 16 էջ, Ը՝ 8 էջ, որից երկու էջ դատարկ), ընդամենը 120 էջ, ունի ժապավենաձև էջախորադրային ճակատադարձեր, զարդագիր գլխատառեր, տիտղոսաաթերթի վրա՝ «Այս է պարզայտումար հայոց», էջ 118-ի վրա՝ տպարանանիշը լատիներեն D. I. Z. A. սկզբնատառերով:

«Պարզատումարի» 9 օրինակներ²⁵ պահվում են՝

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում	2 օրինակ
Հայկ. ՍՍՀ ԱԼ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանում	1 »
Հայաստանի պատմության թանգարանում	1 »
Վիեննայի Մխիթարյան գրադարանում	2 »
Երուսաղեմի Մ. Հակոբյանց վանքի գրադարանում	1 »
Մյունխենի պետական գրադարանում	1 »
Օքսֆորդի Բողոքյան գրադարանում	1 »

В. Л. ЧУКАСЗЯН

ДАТА ИЗДАНИЯ «ПАРЗАТУМАРА»

Резюме

В связи с подготовкой факсимильного издания «Парзатумара» («Объяснительного календаря») — одного из первых армянских печат-

²⁵ 1946 թ. 9. Լուսնյանին հայտնի էին միայն 6 օրինակ. տե՛ս նրա «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Երևան, 1946, էջ 44:

ных изданий, автор статьи изучил вопрос времени и последовательности издания первых армянских печатных книг. Принимая за основу формулу календарных исчислений Ованеса Саркавага (XI в.), приведенную в «Парзатумаре», автор статьи считает, что после «Урбатагирка» («Молитвенника», 1512 г.) был издан «Парзатумар» (1513 г.), а затем «Патаракатетр» («Требник», 1514 г.).

B. L. TCHOUKASZIAN

LA DATE D'ÉDITION DU "PARZATOUMAR"

(Résumé)

A l'occasion de l'édition en fac-simile du "Parzatoumar" ("Calendrier expliqué"), l'un des premiers livres arméniens imprimés, l'auteur de l'article a étudié la question des dates d'édition et de la succession des premiers livres arméniens imprimés. Se basant sur la formule des calculs du calendrier de Hovhannes Sarkavag (XIe siècle), découverte dans le "Parzatoumar", l'auteur considère que le "Parzatoumar" (1513) a été précédé de l'"Ourbataguirk" ("Livre de prières", 1512) et suivi du "Patarakatetr" ("Missel", 1514).